

„MUŠKARCI SA ŽENSKIM OSOBINAMA“: O PROBLEMU MASKULINITETA NA POČETKU DVADESETOG VEKA U SRBIJI

Milan MILJKOVIĆ

Institut za književnost i umetnost, Beograd

APSTRAKT U radu se predstavlja tekst srpskog pedagoga Sretena Adžića, posvećen problemu takozvanih muškaraca sa ženskim osobinama. Reč je o pedagoškom prilogu u kom Adžić nastoji da objasni i klasifikuje simptome ženskosti, odnosno feminine odlike u procesu kreiranja individualnog identiteta muškaraca. Pomnim čitanjem ovog članka, uz odgovarajući osvrt na naučni i kulturnoistorijski kontekst Adžićevog vremena, autor nastoji da obuhvati različita značenja pojma „muškarci sa ženskim osobinama“, kao i da istakne narativne postupke putem kojih Sreten Adžić uspeva da inkorporira moderna shvatanja prirode homoerotske i homoseksualne želje. Iako Sreten Adžić polazi od teze da muškarci sa ženskim osobinama predstavljaju abnormalnu fiziološku pojavu, u radu ćemo nastojati da predstavimo i progresivne i patrijarhalno konzervativne pretpostavke Adžićevog poimanja maskuliniteta i ženskosti.

Ključne reči: maskulinitet, uranizam, ženskost, homoseksualnost, telo, identitet

U decembarskom broju časopisa *Delo* za 1903. godinu objavljen je tekst Sretena Adžića, srpskog pedagoga i reformatora školstva¹, pod naslovom

1. Na osnovu proučavanja jednog dela postojeće literature o naučnom radu Sretena Adžića, objavljivane u poslednjih dvadesetak godina, može se zaključiti da je reč o veoma važnoj ličnosti tadašnjeg obrazovnog sistema. Adžić je svojim inovativnim pristupom metodici nastave, zapravo, primenjivao najsavremenija pedagoška znanja, naglašavao konkretnu i praktičnu vrednost, odnosno primenjivost naučenog gradiva, uvodeći prvi put takozvane poljske učionice, to jest učionice na otvorenom i ručni rad kao obavezni predmet u srpskim školama.

„Vaspitačeve zabeleške, saopštava ih i namenjuje roditeljima Sreten. 11. Suženica“. Reč je o jednom u nizu priloga didaktičko-pedagoške prirode, kakve je Adžić na početku dvadesetog veka objavljivao ne samo u *Delu već* i u drugim specijalizovanim časopisima, posvećenim problemima vaspitanja, školskog odgoja i obrazovanja. Uokvireni glavnim naslovom „Vaspitačeve zabeleške“, ovi prilozima predstavljaju katalog karakternih tipova dece i mladih ljudi, opis karakterističnih postupaka i problema sa kojima se susreću tokom odrastanja, dok se na kraju najčešće predlaže kako da se pomenute mane isprave na što prirodniji i bezbolniji način. Autentičnost ovih egzemplarnih portreta treba veoma oprezno i uslovno shvatiti, budući da je Sreten Adžić najveći deo svojih ogleđa gradio na osnovu ličnih učiteljskih iskustava koja bi zatim modelovao u duhu didaktičke i poučne proze. Likovi njegovih junaka su uglavnom personifikacije određenih dominantnih karakternih osobina, dok su sukobi, nerazumevanja i tragični ishodi na kraju pripovedanja uvek jasno potcrtani moralnom porukom. Autoritet pouke proističe iz instance pripovedačkog glasa čiji se intruzivni karakter najviše ogleđa u usputnim komentarima i manjim digresijama, dok najveći deo pričanja ostaje u trećem licu jednine što obezbeđuje utisak o objektivnosti.

Većina Adžićevih pedagoških priloga izlazi 1909. godine u vidu knjige *Vaspitačeve zabeleške: namenjene roditeljima i svim prijateljima srpskog podmlatka. Knj. 1*, ali se navedeni prilog iz *Dela* nije našao u tom izboru. Imajući u vidu da se nakon 1909. godine nije pojavila planirana druga knjiga, Adžićev članak predstavlja, pre svega zbog teme kojom se bavi, zanimljiv i redak pokušaj naučno-didaktičkog razmatranja problema muškosti/ženskosti, odnosno pitanja seksualnih i rodničkih identiteta, kao i njihove biološke, fiziološke i sociološke uslovljenosti.

Tekst, dakle, govori o problemima odrastanja i sazrevanja „muškaraca sa ženskim osobinama“, o mogućim vidovima regulisanja ovakve pojave, njenog ublažavanja ili potpunog potiskivanja. Pojam *suženica*, dat u podnaslovu teksta, kao prepoznatljiv kôd upućen tadašnjem čitaocu, ukazuje na to da je reč o pojavi poznatoj širim društvenim slojevima ili „narodu“. Pojmom *suženica* su se najčešće imenovali i označavali muškarci koji su ceo život proveli kao samci, često marginalizovani i stigmatizovani od društvene zajednice zbog

svoje identitetske neuklopljenosti (bilo da je reč o seksualnoj ili o rodnoj identifikaciji). U nastavku teksta, govoreći o glavnom junaku Timotiju, Adžić navodi još nekoliko u narodu poznatih i čestih pežorativnih izraza poput „ženski petko“, „ženska“, čija je diskriminatorna funkcija sasvim jasna, ali pored toga, ovakvi izrazi, preuzimanjem atributa ženskosti, nastoje da što jasnije očuvaju ekonomiju raspodele moći unutar podele identiteta na muški i ženski.

S obzirom na to da početkom XX veka ni u široj društvenoj zajednici ni u intelektualnim krugovima Srbije nije bilo ozbiljnijih razgovora o obrascima muškosti, koji se ne bi ograničavali samo na polje seksualnog i rodnog identiteta, već bi zadirali i u prostor politike, estetike i etike, tekst Sretena Adžića predstavlja jedan od ozbiljnijih pokušaja da se primenom savremenih naučnih znanja temeljnije problematizuje pitanje „muškaraca sa ženskim osobinama“. Pošto nastupa kao prosvetitelj, Adžić svoja shvatanja odvaja od uobičajenih, često stereotipnih predstava o rodnom i seksualnom identitetu, što je posledica i njegovog modernog obrazovanja, stečenog u nemačkim i austrijskim školama. Mada sam nije naznačio da li pod pojmom „muškarci sa ženskim osobinama“ podrazumeva i homoseksualce i heteroseksualne muškarce sa izraženim crtama tada podrazumevane ženskosti/ženstvenosti, Adžićev prilog se po širini i načinu na koji tretira pitanje feminiziranih muškaraca uklapa u tada veoma žive rasprave o homoseksualnosti u Evropi². Objavljen u radikalskom časopisu *Delo* čiji je ideološki profil, iako heterogen, podrazumevao tradicionalna shvatanja nacionalnog identiteta i patrijarhalne kulture, Adžićev tekst može se podeliti na četiri celine.

2. Pored niza sudskih procesa protiv Oskara Vajlda (Oscar Wilde) i njegovog dvogodišnjeg zatočeništva u Engleskoj, do naglog porasta interesovanja nemačke javnosti za pitanja homoseksualnosti dolazi početkom veka nakon izbijanja čuvene Harden-Ojlenburg (Harden-Eulenburg) afere. Naime, novinar Maksimilijan Harden izneo je niz optužbi na račun bliskih članova i saradnika u kabinetu nemačkog vladara Vilhelma II, na prvom mestu princa Filipa (Philip A. Alexander, von Eulenburg und Hertefeld) i generala Kuna (Kuno Graf Von Motke), što je dovelo do jednog od najvećih domaćih skandala u Nemačkoj. Interesantno je da se ova afera vremenski podudarila sa tehnološkim i naučnim napretkom u Nemačkoj, koji je omogućio nova istraživanja u oblasti ljudske fiziologije, forenzičke medicine i seksualnosti. Tako će 1913. godine, Magnus Hiršfeld (Magnus Hirschfeld), Ivan Bloh (Iwan Bloch) i Karl Abraham (Karl Abraham) inicirati osnivanje Medicinskog društva za seksologiju i eugeniku.

Prva obuhvata pseudobiografsku priču o Timotiju, „muškarcu sa ženskim osobinama“, koja se, pošto prati Timotijev život od početka do kraja, može čitati i kao pervertirani poučni narativ u duhu obrazovnog romana. Još od ranog detinjstva niko nije na pravilan način preusmeravao i regulisao Timotijeve telesne karakteristike, lične osobine i sklonosti ka crtanju, kuvanju, šivenju i pletenju. Naprotiv, većina je na njegove sklonosti gledala sa čuđenjem, blagim odobravanjem ili prećutnim neodobravanjem, pa tako ni otac „ništa ozbiljnije nije preduzima da to popravi, nešto što nije znao šta da radi a ponajviše s toga što je zbog poslova malo bivao kod kuće“ (Adžić 1903, 426). Posle gimnazije u kojoj je bio predmet ambivalentnih reakcija svojih vršnjaka (jedni su ga prihvatili dok su ga drugi mrzeli), Timotije se sve češće nalazio u veoma nepovoljnom položaju budući da nije mogao niti je želeo da prihvati odgovarajuće društvene uloge, koje su tradicionalno dodeljivane muškarcu. Oscilujući između želje da bude u ženskom društvu zaokupljen ženskim poslovima i nametnutih patrijarhalno maskulinih uloga, Timotije, koga su mnogi podsmešljivo zvali „Tijana“, „majkina crnica“, „golupče“ ili „baronesa“, ne uspeva da se u zrelijim godinama ostvari ni kao supružnik, ni kao otac, ni kao državni službenik. Posle neuspelog braka i otpuštanja iz službe, završava kao usamljenik i društveni autsajder.

„I sada još tavori svoje dane, zaplećući sam svoje čarape, šijući sam sebi belo rublje, vezući po kad-kad kakav ubrus, držeći svoju sobu uvek na noktu, i noseći svilene džepne ubrisačiće a šarene, fantastične kravate, kao svoju ruketvorinu“ (Adžić 1903, 430).

Pripovedana u trećem licu, i praćena autorskim komentarima, opaskama i tumačenjima, Timotijeva fiktionalna priča, iako sadrži elemente Adžićevog realnog pedagoškog iskustva, ipak je u osnovi sastavljena od mnoštva opštepoznatih mesta kada je reč o tadašnjoj percepciji muškaraca sa ženskim osobinama (slaba fizička građa, druženje sa devojkicama, neobjašnjivo i snažno osećanje privlačnosti prema lepim mladićima, sklonost ka crtanju, vezu, modnim detaljima i savetima...). Zbog naglašenog prisustva autorskog glasa, koji je često u funkciji naučno-pedagoške eksplikacije uzroka i posledica postupaka glavnog junaka, prvi deo Adžićevog članka može se shvatiti i kao priča sa tezom, kao žanr pedagoško poučne proze, bez posebnih književnih i umetničkih pretenzija.

Međutim, iako Adžić u drugim delovima teksta o suženici vidi Timotijevu sudbinu kao posledicu spleta društvenih, porodičnih okolnosti i jedne abnormalne fiziološke datosti, on se u samoj priči o Timotiju suzdržava od davanja vrednosnih sudova bilo negativnog bilo afirmativnog tipa. Nastojeći da zadrži objektivnost naučnika i pedagoga, Adžić se u pripovedanju služi raznovrsnim perspektivama različitih likova: oca, majke, ženskog društva ili drugarica, mladića u školi, muškog društva u kafanama i supruge. Autorske komentare najčešće ili ograničava na nivo eksplikacije nejasnih mesta ili naprotiv, na mestima gde bi eksplikacija bila potrebna, ostaje nedorečen i neodređen, kao u slučaju Timotijevih osećanja i čulnih reakcija prilikom izučavanja ljudskog tela kada je „sav bivao zajapuren od stida i neke nelagodnosti“ (isto, 426). Dok se Timotijeva sklonost ka društvu devojaka, gde je najviše vremena provodio u razgovorima i ženskom ručnom radu, objašnjava kao odnos mladića prema sestrama ili drugaricama, Timotijeva sklonost prema mladićima i jednom „mladom i lepom nastavniku“ ostaje nerazjašnjena.

„U to doba [doba gimnazije] otpočinju da se javljaju kod njega i druga osobena, tavana i neobjašnjiva osećanja. Naime, otpočinje on prema nekim učenicima osećati neodoljivu naklonost“ (isto, 427).

„O tim svojim osećanjima nije smeo nikome ništa saopštavati, ne što bi držao da je neprirodno, ili čak i sramno, jer o tome nije imao svesti, već jedino iz nekog neobjašnjivog stida da o tome govori“ (isto, 427).

Priroda homoerotskih osećanja kod Timotija ne ostaje samo nedovoljno razjašnjena već se ni sam pripovedač ne upušta u složenije prikazivanje, raščlanjivanje ili nijansiranje onoga što se odvija u glavnom junaku. Upotrebivši perspektivu lika, Sreten Adžić postiže zatamnjenost Timotijevog unutrašnjeg emotivnog doživljaja budući da je sam Timotije isuviše mlad da bi mogao samom sebi da pojasni i prihvati ono što oseća. Pripovedačev govor ostaje u ravni detektovanja ili beleženja Timotijevih čulnih i mentalnih doživljaja, bez naknadne refleksije, pa je zato blaženstvo koje Timotije oseća kada ga mladi nastavnik pohvali „drukče, no što je obično zadovoljstvo od nastavničkih pohvala“ (isto, 427). Izborom leksike, autor jasno ističe stepen

neizrecivosti i nemogućnosti da se Timotijeva neobična iskustva verbalizuju, ali učestalim ponavljanjem te neizrecivosti Adžić nalazi načina da jednu potencijalno subverzivnu i društveno neprihvatljivu temu ne potisne potpuno u zadnji plan. Tek kada u trećem delu članka bude navodio primere iz studija slučaja nemačkog naučnika Magnusa Hiršfelda, pitanja homoerotskog i homoseksualnog biće eksplicitnije artikulisana.

U drugom delu priloga Sreten Adžić prelazi sa fikcionalno-didaktičkog na esejistički, naučnoanalitički diskurs, objašnjava prvo kako se „ova abnormalna pojava“ zove u narodu a zatim daje i naučnu osnovu svojim izlaganjima, navodeći nekoliko ključnih pojmova onog vremena, kojima posredno upućuje i na izvore svoje naučne argumentacije. Izraz *inversion du sens genital* preuzima od francuskog autora Žan Marija Šarkoa (Jean Marie Charcot), ali ga ne razvija u značajnijoj meri, niti se kasnije poziva na njega, dok pojmom *uranizma* indirektno uvodi nemačkog naučnika Karla H. Ulriha (Karl Heinrich Ulrichs). Uranizam je, naime, u ono vreme bio opšti pojam koji se u najvećoj meri odnosio na homoseksualnost, mada je sam Ulrih nastojao da pokaže kako se između dva dijametralno suprotna koncepta seksualnosti i rodnog identiteta (između muškosti i ženskosti) pruža čitav raspon pojedinaca kod kojih feminine i maskuline osobine imaju različitu ulogu, težinu i značaj.

Drugi deo je ponajviše posvećen klasifikaciji faktora i simptoma koji se daju uočiti kod „muškaraca sa ženskim osobinama“, a koje Sreten Adžić deli u četiri grupe. Ovom prilikom navešćemo neke od tih osobina (Adžić, 1903, 430–433):

- A) telesne karakteristike: nežniji telesni sastav, pravilnije razmere udova, vitak stas i lepo lice, obično meka i tanka bujna kosa, gibak hod koji podseća na ženski, izostanak mutacije glasa.
- B) duševne osobenosti: sklonost ka igračkama za žensku decu, zanimanje za poslove u kuhinji ili za negovanje i čuvanje braće i sestara, otpor prema muškim poslovima, ljubav prema vezu, pletenju, šivenju, suviše živa fantazija, tvrdoglavost i sklonost ka kapricima.
- C) odnos sredine prema „muškarcima sa ženskim osobinama“: majke su naklonjenije ovim muškarcima za razliku od očeva koji obično ne vole takve

sinove, sestre ih vole ali ih se ne boje i ne poštuju ih kao prave muškarce, okruženje ih uglavnom sažaljeva ili obasipa raznim zadirkivanjima i uvredama.

D) odnos „muškaraca sa ženskim osobinama“ prema okruženju u kom žive: „muškarci sa ženskim osobinama“ najviše teže ženskom društvu dok u muškom uživaju ukoliko je reč o pojedincima, lepim, snažnim i krepkim mladićima.

Katalog ovih osobina je u osnovi, poput „kliničke ili dijagnostičke slike“, preslikan niz Timotijevih osobina iz prvog dela Adžićevog teksta. Svi biografski i fikcionalni detalji sada su transformisani u neutralno katalogizovane naučnoanalitičke kategorije i simptome kojima će Sreten Adžić argumentovati svoja pedagoška uputstva i savete za roditelje. Pošto je na prvom mestu pedagog, on uglavnom preuzima savremena istraživanja nemačkih i francuskih autora koji su se pitanjima seksualnosti i polnosti³ bavili ili kroz psihijatrijsku praksu ili kroz eksperimentalna ispitivanja hormonalnog sastava muškaraca i žena.

Kada govorimo o širem naučnom i društvenom kontekstu u kojem se formirala pedagoška misao Sretena Adžića, trebalo bi pored Karla H. Ulriha navesti i druge autore, poput Magnusa Hiršfelda i Riharda fon Krafft-Ebinga (Richard von Krafft-Ebing), koji su takođe nastojali da precizno i etički nepristrasno istraže kompleksnu lepezu identitetskih praksi u sferi ljudske seksualnosti i polnosti. Sa konfigurisanjem novih znanja u oblasti ljudske fiziologije, hormonalnih mehanizama i psihijatrijske prakse, javljaju se i naučnici koji, poput Alberta Mola (Albert Moll), agituju protiv prava homoseksualaca, lezbejki, feminiziranih muškaraca i maskuliniziranih žena, kao i protiv većine marginalizovanih grupa koje postepeno postaju sve vidljivije na društvenopolitičkoj i kulturnoj sceni Evrope. Njihovoj vidljivosti doprinele su radikalne modernističke i avangardne prakse, kao i sve učestalija

3. Uporednim isticanjem pojmova seksualnosti i polnosti nastojimo da zadržimo i naglasimo razliku koja se s početka dvadesetog veka stalno pojavljivala u istraživanjima nemačkih i francuskih naučnika. Iako su se veoma često povezivale, seksualnost i polnost nikada nisu bile izjednačene kao kategorije: prva podrazumeva prisustvo i uticaj ne samo bioloških već i sociopsiholoških činilaca, dok je polnost najviše definisana kao biološka, genetička i hormonalna datost.

pozivanja na pojam dekadencije koja označava novi senzibilitet, rafiniranu čulnu i nervnu prirodu čoveka.

U krugovima intelektualnih elita, takođe, raste interesovanje i fascinacija novim idealima seksualnog i telesnog identiteta: androginošću i hermafroditizmom (Mosse 1998, 92). Za razliku od hermafrodita – „nakazne aberacije prirode“ – androgini ideal savršene harmonije je početkom XX veka, prema rečima jednog seksologa, sjedinjavao predstavu mladolikog, nežnog, devojačkog, femininog tela sa muškim genitalijama koje su oličavale koncepte aktivne maskuline snage (prema Mosse 1998, 92). Značaj androginoz ideal se ogledao ne toliko u legitimizaciji takozvanih seksualno devijantnih praksi, već daleko više u destabilizaciji granice između koncepata muškost i ženskosti. Lik Adžićevog Timotija mogao bi se delimično povezati sa modelom androgina, posebno u mladićkom dobu kada su feminine crte telesnosti i feminina lepota najviše dolazile do izražaja. Kasnije, sa Timotijevim povlačenjem i otporom prema patrijarhalnim društvenim ulogama muškarca, čini se da Adžićev tekst u okviru sintagme „muškarci sa ženskim osobinama“ postavlja i pitanje homoseksualnosti, mada ni u jednom trenutku neće otvoreno pisati o homoseksualnosti ili istopolnoj ljubavi i privlačnosti. Reč homoseksualnost pojavice se samo u trećem delu članka, u okviru ispovesti jednog od ispitanika nemačkog naučnika Magnusa Hiršfelda.

Magnus Hiršfeld, kog Sreten Adžić najčešće citira, pripadao je zagovornicima teze da su devijantni oblici seksualnosti proizvod bioloških, genetskih i fizioloških faktora, te se stoga o homoseksualnosti mora govoriti kao o biološkoj neminovnosti, determinisanosti na koju se ne mogu primenjivati kriterijumi društvenog morala, religije ili prava. U Nemačkoj, Hiršfeld je važio za jednog od najznačajnijih i najangažovanijih boraca za prava homoseksualaca i lezbejki, koji je kao naučnik verovao da jedino nauka lišena moralizatorskih predrasuda, može i treba da promoviše napredak i individualne slobode (Mancini 2010). Iako njegovi napori, pa čak i osnivanje organizacije za borbu protiv diskriminacije homoseksualaca nisu imali mnogo odjeka, Hiršfeldov rad je ipak uticao na kasnije intenziviranje javnih rasprava povodom homoseksualnosti (Mosse 1998, 91).

Adžićev ugao posmatranja biće ipak nešto drugačiji, što je razumljivo s obzirom na društveno-istorijske i političke okolnosti u Srbiji, koje su podrazumevale drugačiju preraspodelu društvenih prioriteta i pitanja. Dok su se pojedini nemački autori borili za opšte prihvatanje drugačije seksualnosti i rodnih identiteta, Sreten Adžić je ponudio model prema kome bi se različitost pojedinaca ublažila, neutralisala i do izvesne mere „disciplinovala“. Treba, međutim, naglasiti da je, budući da je bio veoma progresivan kao pedagog, Adžić ipak pokušavao da proces uklapanja učini što bezbolnijim i nevidljivijim po pojedinca. Ni sam Hiršfeld, kao naučnik progresivne orijentacije, nije izlazio iz okvira materijalističko biološkog tumačenja seksualnih devijacija, što je verovatno odgovaralo idejnom horizontu Sretena Adžića, koji će u čitavom trećem delu svog članka preuzeti delove Hiršfeldovog teksta „Das uranische Kind“, objavljenog u časopisu *Kinderfehler, Zeitschrift für Kinderforschung*, 1908. godine. Ovakvo preuzimanje nije indikativno samo zato što nam neposrednije otkriva Adžićeve izvore, već nam više govori i o unutrašnjoj, svesnoj ili nesvesnoj, strategiji i implikacijama celokupnog Adžićevog teksta, budući da su u trećem delu data četiri izvorna zapisa Hiršfeldovih studija slučaja, to jest neposredna svedočenja i ispovesti njegovih pacijenata.

Za razliku od priče o Timotiju kojom je Adžić nastojao da biografski obuhvati sudbinu jednog pojedinca, od rođenja do starosti, preuzeti odlomci iz teksta Magnusa Hiršfelda najviše govore o homoerotskim i homoseksualnim iskustvima, fantazijama, doživljajima i željama Hiršfeldovih ispitanika. Sva četvorica veoma otvoreno i uz puno detalja govore o ranim maštanjima i iskustvima, odnosno uzbuđenjima koja su doživeli u susretu sa različitim mladićima ili starijim muškarcima. Oni pažljivo opisuju kako su se osećali u prisustvu kućnih prijatelja ili gostiju, kako su nastojali da što češće, pod maskom svojevrstne spontanosti, osele fizički dodir svojih prijatelja ili prijatelja svojih roditelja, odnosno nepoznatih gostiju i vojnika.

Jedan od ispitanika govori o nastojniku porodičnog imanja koji ga je potpuno očarao te je zbog toga s najvećim nestrpljenjem čekao da, prilikom nastojnikovog odlaska, „isprosi od njega poljubac“.

„Kada bih ga dobio, predavao bih taj poljubac svojoj levoj šaci, koju bih onda stegao u pesnicu, i tako bih nosio taj poljubac sa sobom u krevet, te da bih mogao ljubiti ovu levu šaku u pomrčini sve dok ne zaspim“ (Adžić 1903, 434).

U pitanju su prve dečje homoerotske fantazije i iskustva u kojima se još uvek ne artikulišu granice seksualnog identiteta što potvrđuje i intimni iskaz drugog ispitanika – on je posebnu naklonost osećao prema svom starijem bratu kog je obožavao „mnogo više zbog njegove lepote, no zbog njegovih dobrih osobina“ (isto, 434). U trećem i četvrtom primeru, koji se dužinom izdvajaju u odnosu na prva dva, detaljno se opisuju čulne senzacije, misli, očekivanja i maštanja mladih ljudi, dočarava se veoma upečatljivo intenzitet njihove homoerotske žudnje, ali se takođe, uz izvesnu dozu gorčine, pripoveda i o nevoljama koje su imali u društvenom okruženju. Treba napomenuti da na osnovu Hiršfeldovih primera i Adžićevog lika Timotija možemo zaključiti da nijedan od autora ne pristupa problemu seksualnosti i homoerotske želje na simplifikovan način: naprotiv, homoerotsko i homoseksualno se ni u jednom trenutku ne izjednačavaju. Štaviše, u završnom delu članka, Adžić će implicitno ukazati na značaj homoerotskih veza i afilijacija u konstituisanju heteroseksualnog identiteta kod odraslog muškarca.

Pored toga što Hiršfeldovim primerima obezbeđuje „zgodnu dopunu dosada ovde izloženom“ (isto, 434) i time osnažuje svoja zapažanja iz drugog dela ogleada, Adžić uspeva i da pozivanjem na autoritet Hiršfeldovog teksta posredno, tuđim diskursom⁴ progovori više o prirodi homoerotske i homoseksualne želje kod „muškaraca sa ženskim osobinama“. Razlike koje možemo uočiti na planu narativnih postupaka kao i na planu kompozicije Adžićevog priloga nisu „nevine“ i nisu bez odgovarajućeg ideološkog učinka. Iako ne možemo utvrditi da li je u pitanju svesna namera samog autora, direktnim citiranjem Hiršfeldovih izvora Adžić ostvaruje mnogo viši

4. Za razliku od Timotijeve priče koja je pripovedana u trećem licu, Hiršfeldovi pacijenti govore o sebi u prvom licu, što obezbeđuje ne samo uverljivost i autentičnost, već omogućava čitaocima da se posredstvom ličnog, ispovednog pripovedačkog tona neposrednije sažive sa svetom jednog iskustva koje nije bilo društveno prihvatljivo. Sreten Adžić time, s druge strane, uspeva da propusti u svoj tekst eksplicitnije opise homoerotskih i homoseksualnih fantazija i doživljaja.

stepen komunikativnosti teksta budući da se pripovedanjem u prvom licu s jedne strane postiže neposrednost kazivanja i autentičnost iskaza, dok se s druge strane odgovornost za ono što je izrečeno, a što bi moglo da uzurpira moralni horizont čitalaca, premešta na anonimnog govornika – pacijenta. Pošto u Hiršfeldovim primerima, kroz glasove pacijenata govori „empirijsko iskustvo samo“, Adžićev tekst citiranjem takvih primera uspeva da u sebe vešto inkorporira jedan tip liberalnog diskursa kakav ne može biti dopušten u priči o Timotiju. Dakle, mogli bismo reći da se Hiršfeldov nediskriminatorni diskurs o homoseksualnosti u izvesnoj meri preslikava na Adžićeva razmatranja ovog pitanja. Iako nije eksplicitno govorio o istopolnoj privlačnosti ili ljubavi, Adžić posredstvom Hiršfeldovog teksta propušta u svoj iskaz retoriku nekoga ko izražava razumevanje i prihvatanje bilo homoseksualnosti bilo izrazito feminine prirode kod muškaraca.

Adžićev odnos prema problemu muškaraca sa ženskim osobinama najbolje se može sagledati u poslednjem, četvrtom delu teksta, u kojem iznosi preporuke kako da se od ranog detinjstva prepoznaju i regulišu simptomi „uranizma“ koji se, dakle, ne može izmeniti u svojoj osnovi, ali se može olakšati socijalizacija pojedinca. Adžić na početku četvrtog dela naglašava da je zbog faktora biološke neminovnosti neophodno pokazati što više razumevanja za „muškarce sa ženskim osobinama“. Adžićev pedagoški progresivan pristup, i savremeno tretiranje ove problematike ogleda se u predlogu da „bi za ovakve nenormalne dečake bilo najbolje udesiti posebno, domaće vaspitanje“ (isto, 440). Naravno, gledano iz današnje perspektive ovaj predlog deluje diskriminatorno jer stigmatizuje i marginalizuje određenu grupu pojedinaca, ali treba imati u vidu da je u tom trenutku, na početku dvadesetog veka u Srbiji ovakva ideja predstavljala modernizatorski iskorak ka uslovnom prihvatanju „abnormalne pojave uranizma“. Adžićevi saveti podeljeni su na sličan način na koji su u drugom delu članka bile podeljene karakteristike muškaraca sa ženskim osobinama, pri čemu se ponovo naglašava koliko je važno istovremeno uticati i na telo i na duh učenikov (isto, 441).

Govoreći o razvijanju i jačanju „snažnog i krepkog tela“, Adžić se oslanja na evropsku, ponajviše nemačku tradiciju negovanja gimnastičke kulture. Per-Henrik Ling (Pehr Henrik Ling), Fridrih L. Jan (Friedrich Ludwig Jahn) i Guc

Mut (Guts Muth) opisivali su gimnastiku kao neophodnu javnu, društvenu aktivnost koja treba da preobrazu pojedinca i utisne u njega čistotu, ispravnost, odvažnost, istinoljubivost i nevinost (Mosse, 1998: 43). Njihovo poimanje gimnastike uključivalo je mnogo širi raspon fizičkih aktivnosti, te je tako Fridrih Jan pored mačevanja i gimnastike uključio plivanje, ples, klizanje, jahanje i na kraju borilačke veštine. Na sličan način o gimnastičkim vežbama, početkom dvadesetog veka, piše u Srbiji i Adžićev imenjaka Sreten Pašić, direktor Realne gimnazije u Beogradu, u knjizi *Gimnastika i junačke igre: po našim i tuđim izvorima i po svojem iskustvu*. I on polazi od pretpostavke o direktnoj uslovljenosti telesnog napora, ljudskog karaktera i njegovih moralnih načela: „Telesno vežbanje, kada se metodski vrši, krepiti ne samo telo, nego čeliči volju, očvršćuje karakter i uzvišava moralnost“ (Pašić 1904, 7). Da su ideali nove gimnastike i telesnih vežbanja ne samo u funkciji artikulisanja novog, modernog obrazovanja već i potvrđivanja patrijarhalnih modela srpske junačke, muške tradicije, govori nam i Pašićeva analiza pojedinačnih epskih pesama i odlomaka iz pesničkog opusa Petra Petrovića Njegoša i Branka Radičevića. Svi junaci o kojima se govori su za Pašića „vitezovi“ koji predstavljaju vrhunski etički i egzistencijalni ideal etnički srpskog prostora, dok su na primer, likovi iz drugih sredina, poput Mlečića kod Njegoša, oličenje dekadencije, telesne i moralne slabosti. Sreten Pašić, dakle, „prisvaja“ literarna, estetska i kulturološka značenja pesama i stavlja ih u funkciju ilustracije svoje pedagoške ideje da uz hitrinu tela uvek ide i hitrina duha, kao i da onaj „ko nije iskusio junačke telesne napore i igre, taj nikada neće razumeti ni veličinu ni lepotu junačke poezije“ (isto, 55).

Za Sretenu Adžića, zahtevne fizičke delatnosti moraju biti praćene i zanatskim aktivnostima i veštinama kao što su radovi u vrtu ili točiljanje. Ručni rad, sa druge strane, otkriva ne samo ponovljenu ideju o vezi duha i tela već i tendenciju ka stvaranju jednog modernog, građanskog srednjeg sloja društva, pošto je Adžić još krajem devetnaestog veka, u svojoj knjizi *Ručni rad u muškim školama: savremeno pedagoško pitanje* naglasio i ekonomski i društveni, odnosno demokratizujući potencijal muškog ručnog rada. Takođe, insistiranje na ručnom radu, na izradi različitih sprava i maketa, korespondira sa tada široko rasprostranjenom praksom negovanja i perpetuiranja ideje o muškosti kao kategoriji na kojoj počiva konstruktorski, inženjerski potencijal

dečaka⁵, što je i trebalo da bude osnova novog obrazovanja u Srbiji koja je prolazila kroz svoju prvu fazu modernizacije i industrijalizacije na početku dvadesetog veka⁶. Na drugoj strani nalazio se ženski ručni rad, utemeljen na principima ženski osobene imaginacije, likovne umetnosti i fantazije, kojoj se dečaci nisu smeli prepuštati. Pored potrebe da se iznova potvrde granice fundamentalne razlike između ženskosti i muškosti, Adžićev otklon prema crtanju i slikanju može se objasniti i njegovim opštijim, redukcionističkim shvatanjem estetskog obrazovanja, jer Adžić u osnovi ne ceni mnogo maštu, upliv lepote, umetničkog govora, jezika, slike i muzike koji bi mogli da oplemene učenička čula (Nedović 1998, 131).

Bez obzira na to da li su u pitanju fizičke ili intelektualne sposobnosti i veštine, Adžić dosledno ističe da je veoma važno izdvojiti i stalno sprečavati dečake da dođu u susret sa prostorom aktivnosti koji je tradicionalno pripisivan ženama. Dečak, dakle, treba da se sklanja od ženskih igračaka i ženskog društva (Adžić 1903, 441), treba da izbegava sentimentalne književne proizvode kao što je Geteov *Verter* (442), nipošto mu ne treba dopustiti „da se izgubi u slikanju cveća i ornamenata“ (isto, 442), dok bi u pevanju trebalo dati što manje mesta „pesmama lirske sadržine i nežnih melodija“ (isto, 442).

Stalno povlačenje granice prema prostorima koje simbolički ispunjavaju žene upućuje nas na to da se u Adžićevom poimanju psihofizičkog razvoja, maskulinitet prevashodno zasniva na negaciji femininih osobina i kvaliteta ljudske prirode. Za razliku od nekih drugih društvenih praksi u kojima je negacija femininog aspekta ličnosti uključivala različite vidove simboličkog ili realnog seksualnog i fizičkog nasilja nad ženama, Sreten Adžić uspostavljanje maskulinog identiteta u dečacima sa ženskim osobinama vidi pre svega kroz potiskivanje i isključivanje ženskosti. Stroga podela po osi ženskost/muškost vrši se u svim segmentima ličnog, porodičnog, društvenog i političkog života

5. O vezi roda i tehnologije vidi Oldenziel (1999; 2001).

6. Tako će se na primer, u kasnijim brojevima *Dela* pojaviti i tekstovi posvećeni školskim zadrugama i radionicama kao izvorima privređivanja, što je veoma slično različitim nemačkim oblicima školskih radionica koje su često svoje proizvode prodavale na tržištu kao unikatno zanatske, a ne proizvode serijske prirode.

(od izbora igračaka, druženja u školi, omiljenih predmeta, igara, izbora zanimanja i odnosa prema državnoj službi) i zato je za Sretena Adžića veoma važno da se u svakom od pojedinačnih segmenata dosledno sprovedi negiranje i potiskivanje modela ženskosti.

Međutim, Adžić ne isključuje ni značaj homosocijalnog povezivanja kao važnog preduslova za ublažavanje abnormalnih sklonosti „dečaka sa ženskim osobinama“. Ističući da odabrano društvo drugih muškaraca može uticati „vanredno blagotvorno“ (isto, 441) na dečaka, Adžić implicitno ukazuje na to da homosocijalni i homoerotski aspekti muškog druženja predstavljaju važan konstitutivni činilac u uspostavljanju heteroseksualnog identiteta, i jačanju tradicionalnog poimanja muškosti. Odrastanjem i vaspitavanjem „dečaka sa ženskim osobinama“ „treba neminovno da rukovodi otac⁷, i stariji i razboritiji muški ukućani“ (isto, 443), dok će se eventualna opasnost od razvijanja homoseksualnih potreba izbeći strogom kontrolom i suzbijanjem, uz davanje objašnjenja o neprirodnosti takvih nagona, „i to poglavito u primerima (ma bili oni i izmišljeni samo da su dobro smišljeni“ (isto, 441). Opravdavanjem upotrebe izmišljenih primera, Sreten Adžić ne otkriva samo represivnu prirodu takvih narativa i opštedruštvene atmosfere, već nenameravano, ukazuje na konstruktivističku prirodu oblikovanja rodnih i seksualnih identiteta. Identitet se, dakle, artikuliše zahvaljujući politici isključivanja, potiskivanja i performiranja odgovarajućih narativnih matrica, koje uključuju čitav niz predstava i društveno poželjnih slika o muškosti, a koje se takođe obnavljaju i neprestano izvode i u okviru homosocijalnih odnosa. Ovo jednim delom potvrđuje tezu Džordža Mosa (George Mosse) da je ideal muškosti, kao i moderno shvatanje maskuliniteta uticalo na najrazličitije aspekte društvene, kulturne i političke istorije, određujući ih, budući da je polivalentnost i višeznačnost modernog poimanja istinske muškosti sudelovala u skoro svim matricama seksualnih, rodnih, klasnih, rasnih, religijskih i političkih identiteta.

7. Značaj očinske figure narativizuje se i u prvom delu, u priči o Timotiju koji, pošto nije uspeo da dosegne odgovarajući ideal muškosti, ne može da nametne očinski patrijarhalni autoritet ni svom sinu koji onda, od rđavog derišta preraste u skitnicu i lutalicu i „završi svoj žalosni život u osamnaestoj godini“ (Adžić 1903, 429).

Pošto je za ublažavanje simptoma uranizma od velikog značaja druženje dečaka sa ostalim dečacima, onda se Adžićevi predloži o druženjima mladića, zajedničkim izletima u prirodu i gimnastičkim vežbanjima na otvorenom, kao i ideje o ekskurzijama koje bi bile namenjene geografskim, botaničkim, zoološkim i drugim proučavanjima, mogu shvatiti u kontekstu simboličkog i realnog definisanja „muških“ prostora (Nye 2005). Kao što teretane, kafane, sportska igrališta, kladionice i škole predstavljaju i danas veoma značajna mesta na kojima muškarci mogu da izvode odgovarajuće ritualne gestove, radnje i karakteristične verbalne iskaze kako bi na prepoznatljiv način „odigrali“ svoju muškost, tako i „dečak sa ženskim osobinama“ može da stalnim i upornim ponavljanjima propisanih fizičkih i mentalnih radnji postupno postane, nakon završene srednje škole, mladić i muž (Adžić 1903, 442). Kada se pojmovima *mladić* i *muž* doda Adžićev završni uzvik zabrinutosti zbog potencijalno velike štete koju nam „u današnje doba nacionalne borbe na život i smrt, nama Srbima“ (isto, 443) mogu predstavljati „ženski ljudi“ (isto, 443), tada ideal heteroseksualne muškosti dobija svoju unutrašnju završenost i celovitost, otkrivajući osnovne društvene aspiracije, ideale i potrebe srpskog društva.

Tvrdeći da će spoljašnjim delovanjem, koje predstavlja veoma složen proces za koji je potrebno beskrajno strpljenje i osobita uviđavnost roditelja i ukućana (isto, 440), iz dečakovog bića iščeznuti sve žensko (isto, 442), Adžić koncepcijski podseća na stanovišta modernog bihevizma, performativne teorije roda i socijalnog konstruktivizma. Iako polazi od teze da su ženske osobine kod dečaka posledica urođenih poremećaja i fizioloških ili hormonalnih aberacija, Adžićevo insistiranje na pažljivo isplaniranom vaspitanju, obrazovanju i porodičnom odgoju ipak potvrđuje njegovo bazično uverenje da se izmenom društvenih uslova, porodičnog miljea kao i primenom psihološkog mehanizma pozitivnog potkrepljivanja biološke datosti mogu transformisati, ublažiti pa čak i do kraja potisnuti. Pored jačanja tela i intelekta, Adžić ne ostavlja po strani ni maskuline attribute moralne paradigme, mada ih posebno ne razvija niti ih podrobno objašnjava. Pošto su ženama svojstvena nežna osećanja, suze i uzdasi, dečaci sa ženskim osobinama, moraju se uputiti u „muškom vršenju pravde i dobrote“, ali

ostaje nejasno koji su to konstitutivni elementi muške dobrote i pravde, i na kojim kriterijumima i vrednostima počiva „muško shvatanje“ morala. U Adžićevom poimanju muškosti stalno se, dakle, povezuju i unutra prepliću slike koje oličavaju vrline motivisanog mladića, odgovornog muža, odnosno oca, i slike pojedinca posvećenog višim, nacionalnim ciljevima. Fizička aktivnost i disciplina koja vodi čvrstom, zdravom i virilnom muškom telu moraju skoro sinergički da deluju sa ostalim izborima na intelektualnom, duševnom i moralnom polju kako bi se ostvario željeni efekat, odnosno kako bi „dečaci sa ženskim osobinama“ što više ličili na „normalne muškarce“.

Iako pitanje nacionalnog identiteta i patrijarhalnih vrednosti srpskog društva nije neposredno i eksplicitno razmatrano u Adžićevom članku, poslednji pasus nam ipak u dovoljnoj meri otkriva jedan od temeljnih činilaca koji motiviše nastanak ovakvog teksta – potrebu da se regulisanjem problema „muškaraca sa ženskim osobinama“ patrijarhalni maskulini poredak potvrdi kao jedina paradigma poimanja kulture, društva i politike. Pri tome, nije reč o neophodnosti obnavljanja i pojačanog artikulisanja granice razlike između ženskosti i muškosti (što jeste bio slučaj u evropskim društvima onog vremena) budući da sam Adžić naglašava koliko bi „nam u ovakvim [istorijskim] prilikama od velike koristi bile **muške žene**“ (isto, 443). Pošto žene sa muškim osobinama ne predstavljaju pojavu koja zahteva ozbiljnije razmatranje – na njih se gleda sa odobravanjem pošto očevi „često jako vole kćer muškobanju“ (isto, 433) – mogli bismo zaključiti da se paradigma modernog maskuliniteta kod Sretena Adžića višestruko konstituše kroz negaciju ženskosti, isticanje značaja homosocijalne afilijacije i „propuštanje“ ili projektovanje maskulinih osobenosti u prostor tradicionalno shvaćene ženskosti.

LITERATURA

Adžić, Sreten M. 1903. Vaspitačeve zabeleške, saopštava ih i namenjuje roditeljima Sreten. 11. Suženica. *Delo* 29: 425-443.

Adžić, Sreten M. 1886. *Ručni rad u muškim školama: savremeno pedagoško pitanje*. Beograd: Štamparija Napredne stranke.

- Dorđević, Oliver. 2001. *Sreten Adžić i njegova porodica*. Gornji Milanovac: Manastir Vračevšnica.
- Mancini, Elena. 2010. *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom*. New York: Palgrave MacMillan.
- Milosavljević, Svetomir. (ur.) 2006. *Život i delo Sretena M. Adžića*. Jagodina: Istorijski arhiv, Kruševac: Istorijski arhiv, Trstenik: Biblioteka „Jefimija“.
- Mosse, George L. 1998. *The Image of Man: the Creation of Modern Masculinity*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Nedović, Velizar. 1998. *Pedagoški ogledi Sretena M. Adžića*. Jagodina: Učiteljski fakultet.
- Nye, Robert A. 2005. Locating Masculinity: Some Recent Work on Men. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 30(3): 1937-62.
- Oldenzien, Ruth. 1999. *Making Technology Masculine: Men, Women, and Modern Machines in America. 1870-1945*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Oldenzien, Ruth. 2001. „Boys and Their Toys: The Fisher Body Craftsman's Guild, 1930-1968, and the Making of a Male Technical Domain”. In *Boys and Their Toys? Masculinity, Technology and Class in America*, ed. Roger Horowitz, 139-68. New York: Routledge.
- Parlić-Božović, Jasna LJ. 2007. *Pedagoško učenje i prosvetni rad Sretena Adžića*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Pašić, Sreten Ž. 1904. *Gimnastika i junačke igre: po našim i tuđim izvorima i po svojem iskustvu*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.

“Men with Feminine Traits”: On the Issue of Masculinity at the Beginning of the 20th century in Serbia

Milan MILJKOVIĆ

Summary: In 1903, Sreten Adžić, an acknowledged Serbian pedagogist, published in the journal *Delo* an important essay on the issue of “men with feminine traits”. According to Sreten Adžić’s implicit explanations, the phrase “men with feminine traits” could be understood as a broad concept that includes both homosexuals and heterosexuals. Following contemporary scientific research data of Magnus Hirschfeld, Karl H. Ulrich and Jean-Marie Charcot, Sreten Adžić argues that the phenomenon of feminine or feminized men is an abnormal biological aberration that could be adequately treated at the early stage of child’s development, by employing different psychological and sociological approaches.

Although he believes that femininity in men represents an abnormality, Adžić offers a balanced approach to this issue, one which is not altogether discriminating but represents a liberal view on homosexuality and sexuality in general. Having in mind that this issue was not widely discussed within the Serbian pedagogical or professional journals, due to the wider patriarchal national context, the author argues that Sreten Adžić’s essay represents a very significant text that uses various narrative voices in order to subtly integrate very open-minded and potentially subversive discourse on homosexuality. On the other hand, the author recognizes that Sreten Adžić holds the traditional point of view, as well as that he praises and affirms values of masculinity and virile male identity.

Key words: masculinity, uranism, femininity, homosexuality, body, identity